

PREVZGOJA NEMŠKIH VOJNIH UJETNIKOV V ČASU DRUGE
SVETOVNE VOJNE V JUGOSLAVIJI

Urška LAMPE

Inštitut Nove revije, Zavod za humanistiko, Gospodinjska 8, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: urskalampe@gmail.com

IZVLEČEK

Prispevek obravnava kako so države zaveznice (ZDA, Velika Britanija in Sovjetska zveza) v času druge svetovne vojne prevzgajale vojne ujetnike. Prikazuje načine prevzgoje ter tudi načrte s prevzgojenimi ujetniki ob povratku v domovino. Uvodni del služi predvsem seznanitvi bralca s problematiko ideološke prevzgoje, nato pa avtorica, na podlagi dostopnih arhivskih virov, prikaže kakšen odnos so do tega vprašanja imele jugoslovanske oblasti ter kateremu sistemu so se najbolj približale.

Ključne besede: prevzgoja, vojni ujetniki, ideologija, ideološka kontaminacija, ideološka dekontaminacija, druga svetovna vojna, Jugoslavija, Sovjetska zveza, Velika Britanija, ZDA

RIEDUCAZIONE DEI PRIGIONIERI DI GUERRA TEDESCHI IN JUGOSLAVIA
DURANTE LA SECONDA GUERRA MONDIALE

SINTESI

L'articolo tratta la questione di rieducazione dei prigionieri di guerra durante la seconda guerra mondiale, alla quale hanno fatto ricorso i paesi alleati (USA, Gran Bretagna e Unione Sovietica). Presenta i modi di rieducazione e i piani di ritorno in patria dei prigionieri rieducati. La parte introduttiva serve principalmente per far conoscere al lettore il problema della rieducazione ideologica. A seguire l'autrice, sulla base delle disponibili fonti archivistiche, presenta l'atteggiamento verso la questione da parte delle autorità jugoslave e a quale sistema esse si sono avvicinate.

Parole chiave: rieducazione, prigionieri di guerra, ideologia, contaminazione ideologica, decontaminazione ideologica, seconda guerra mondiale, Jugoslavia, Unione Sovietica, Gran Bretagna, USA

UVOD

Tako kot so se skozi stoletja spreminjale razmere in pogoji, v katerih so vojni ujetniki preživljali svoj čas do osvoboditve, tako se je spreminjal tudi njihov pomen za države, ki so te ujetnike zadrževale. 20. stoletje je ob dveh največjih spopadih v zgodovini prineslo spremembe tudi na tem področju. V času druge svetovne vojne sta številčnost držav udeleženk in izredna mobilnost armad prispevale k največjemu številu voJNIH ujetnikov v zgodovini. Poleg tega je v tem obdobju *Ženevska konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki* iz leta 1929 doživela prvi pravi preizkus in se pri tem izkazala za le delno učinkovito, glede nekaterih vprašanj pa za zelo pomanjkljivo. Ukvarjanje z usodo voJNIH ujetnikov je tako v času druge svetovne vojne bolj kot kdajkoli prej izrazito presešlo meje zgolj vojaške zgodovine. Ideološka narava druge svetovne vojne je države udeleženke posledično spodbudila, da posežejo tudi na družbeno in politično področje poraženih držav (Lagrou, 2005, 3). Vendar se je do danes le malo zgodovinarjev ukvarjalo z za to obdobje značilno prevzgojo voJNIH ujetnikov. Zgodovinar in profesor na kalifornijski univerzi California State University Arthur L. Smith je bil tako prvi, ki je opravil natančnejšo raziskavo, ki je temeljila tudi na gradivu iz moskovskih arhivov (Smith, 1996). Kljub temu, da so druga zgodovinopisna dela (čeprav tudi ta redka) že obravnavala to vprašanje (npr. Faulk,¹ 1977 ali Robin, 1995), je Smithovo delo prva primerjalna študija in kot taka tudi najbolj znanstveno relevantna do sedaj. Izpostavimo lahko tudi nekaj drugih vidnejših prispevkov in člankov (npr. Biess, 1999; Reiss, 2005; Hilger, 2005).

Zato ne preseneča, da se temu vprašanju do sedaj tudi raziskovalci v Sloveniji niso posebej posvečali. Prav tako tudi ne zgodovinarji iz ostalih nekdanjih jugoslovanskih republik. Razen nekaterih izjem, ki so se vprašanja voJNIH ujetnikov v času druge svetovne vojne delno dotaknili (npr. Troha, 2000; Bajc, 2012), pravzaprav nimamo pravih poglobljenih raziskav o vojnem ujetništvu v Jugoslaviji nasploh. Prevzgoji po drugi svetovni vojni se je delno posvetil Milko Mikola, ki je pripravil študijo o prisilnem, poboljševalnem in družbeno koristnem delu v Sloveniji (Mikola, 2002) ter zbral in uredil številne dokumente in pričevanja o povojnih delovnih taboriščih v Sloveniji (Mikola, 2006). Pri tem pa se ni posebej posvetil prevzgoji voJNIH ujetnikov. Delno je to posledica tudi tega, da večino gradiva glede vojnega ujetništva hrani arhiv srbskega Ministrstva za notranje zadeve, ki je za povojno obdobje nesrbskim raziskovalcem še vedno nedostopen. Na razpolago so torej le nekateri viri, ki jih hranijo druge arhivske inštitucije.

Namen pričujočega prispevka je opisati skupne poteze in razlike v prevzgoji voJNIH ujetnikov s strani zaveznikov (ZDA, Velike Britanije in Sovjetske zveze). Pri tem bodo prikazani načini prevzgoje ter njihov namen in cilji, hkrati pa bomo skušali tudi ugotoviti kakšne načrte so imele oblasti s prevzgojenimi ujetniki po povratku v domovino. Uvodni del bo namenjen predvsem seznanitvi s potekom prevzgoje v Sovjetski zvezi, ZDA ter Veliki Britaniji, na podlagi tega pa se bomo posvetili vprašanju, koliko je bila prevzgoja aktualna v jugoslovanskih taboriščih za vojne ujetnike in kateremu modelu se je najbolj približala.

1 Henry Faulk je bil eden izmed organizatorjev programa prevzgoje v Veliki Britaniji, zato njegovo delo temelji tako na arhivskih raziskavah kot na osebni izkušnji.

PREVZGOJA VOJNIH UJETNIKOV V SOVJETSKI ZVEZI, ZDA IN VELIKI BRITANIJ

Prevzgoja je bila v kontekstu vojnega ujetništva v drugi svetovni vojni razumljena kot poskus, da bi spreobrnilo politično prepričanje skupine posameznikov (vojnih ujetnikov) in s tem vplivali ter dolgoročno preobrazili politični in ideološki sistem držav, iz katerih so ujetniki prihajali. Ideologija je v tem kontekstu uspešno sovpadla z vzponom moderne družboslovja in njegovim naraščajočim vplivom na področje vzgoje in izobraževanja (Zagovec, 2006, 327). Rabi izraza prevzgoja (*re-education*) so se države pogosto raje izogibale. Predvsem so terminu nasprotovali v Veliki Britaniji, ker naj prevzgoja ne bi bila njihov temeljni namen. Zagovarjali so namreč tezo, da je njihov namen predvsem širitev demokratskih vrednot med vojnimi ujetniki in skrb za njihovo izobraževanje (Smith, 1996, 50). V ZDA so za opis svoje vzgojne dejavnosti uporabljali izraz preusmeritev (*reorientation*), Sovjetska zveza pa je svoj sistem poimenovala *antifa* (protifašistično šolanje). Kasneje se v zgodovinopisju za splošno poimenovanje teh vzgojno-izobraževalnih sistemov ti niso uveljavili, tako kot tudi ne izraz indoktrinacija, čeprav ga nekateri uporabljajo tudi v tem kontekstu (npr. Vance, 2006, 193–194). Slednji je namreč zelo omejen in bi ga lahko uporabljali predvsem za opisovanje procesa sprejemanja novih vrednot (kontaminacije), ne pa tudi za opuščanje starih (dekontaminacije), kar pa je pri našem problemu ključno. Zato se je tudi v zgodovinopisju najbolj uveljavil izraz prevzgoja, ki problem opredeljuje najširše.

PROTIFAŠISTIČNO ŠOLANJE V SOVJETSKI ZVEZI

Zaveznice so se zavedale, da bodo prav vojni ujetniki imeli pomembno vlogo pri obnovi Evrope. Pomen vojnih ujetnikov (predvsem nemških) pri izgradnji novega evropskega sistema po njihovem povratku v domovino, je bil proti koncu vojne vse bolj očit. Ne nazadnje so to bili moški v svojih »najboljših letih«, ki bi ob prihodu domov predstavljali neprecenljivo delovno silo tako pri fizični obnovi, kot pri formiranju novih oblastnih struktur (Biess, 1999, 145). Gotovo je bila prva, ki se je zavedala pomena načrtne prevzgoje vojnih ujetnikov, Sovjetska zveza. Očitno je, da to zanjo ni bila novost, saj je bila metoda prevzgoje v Sovjetski zvezi značilna tudi za predvojno obdobje in je bila pomembno sredstvo indoktrinacije v komunistično-socialistično idejno usmeritev. Zato pri obravnavi problema ne smemo zanemariti partijske politike, ki je bila že od vsega začetka usmerjena v širitev sovjetskega vplivnega območja proti zahodu. Prevzgoja vojnih ujetnikov tako v času vojne ni bila naključna ali splet okoliščin, temveč skrbno načrtovana. Zaradi navezave na svojo predvojno tradicijo tudi ne preseneča, da so temelje prevzgoje vojnih ujetnikov v Sovjetski zvezi postavili nemški emigranti v Moskvi. Ti so v političnem delu z ujetniki videli priložnost za usposabljanje kadra za povojno vzpostavitev »ljudske demokracije« v Nemčiji (Hilger, 2005, 69). Vodilno vlogo je zato prevzel Nacionalni komite Svobodna Nemčija (*Nationalkomitee »Freies Deutschland«* – NKFD). Tudi ni naključje, da je bil idejni vodja in avtor programa eden izmed vodilnih predvojnih nemški komunistov in prvi vodja povojne Demokratične Republike Nemčije

Walter Ulbricht. Ta je s skupino nemških emigrantov že jeseni 1941 opravil informativni ogled nekaterih taborišč, katerega namen je bil oceniti možnosti in potencial za prevzgojo vojnih ujetnikov (Smith, 1996, 3–5). Posledično jim tudi izbira kadrov ni povzročala težav, saj je bila večina »učiteljev« pripadnikov nemške emigracije in članov predvojne Komunistične partije Nemčije (*Kommunistische Partei Deutschlands* – KPD). Tako so razpolagali s preverjenim kadrom, ki je seveda obvladal nemški jezik, kar je pri izbiri svojega kadra povzročalo veliko težav ostalima zaveznicama.

Prva protifašistična šola, imenovana *antifa*, je zato v Sovjetski zvezi pričela delovati že maja 1942. Posebna pozornost je bila pri tem posvečena izbiri primernih ujetnikov za prevzgojo. To je bilo sicer značilno za vse tri zaveznice, saj so vse že takoj izločile prepričane nacistične ujetnike, ker bi bila njihova prevzgoja neuspešna. Šolanje je bilo povsod osnovano na prostovoljni odločitvi ujetnikov, ki pa je bila pogojena z množico različnih dejavnikov: boljši življenjski pogoji ujetnikov, želja po čimprejšnji repatriaciji, sovraštvo do nacizma, iskanje novih izkušenj, so bili samo nekateri izmed njih. Življenjski pogoji v taboriščih, kjer je potekalo šolanje, so bili povsod boljši kot sicer, tako da je v Sovjetski zvezi bil to eden izmed ključnih faktorjev pri odločitvi ujetnikov za sodelovanje pri prevzgoji (Smith, 1996, 62–63).

V osrednjih sovjetskih *antifa* šolah so ujetniki sledili predvsem predavanjem o osnovah dialektičnega in histričnega materializma, marksizmu in leninizmu. Poleg tega je bil del ur posvečen tudi sovjetski in nemški zgodovini, politični ekonomiji ter aktualnim političnim razmeram (Smith, 1996, 112). Značilnost *antifa* šol je bila tudi ta, da so bili tu, zaradi zgodnjega začetka s prevzgojnimi ukrepi, organizirani bolj intenzivni in dolgotrajni tečaji. Ne nazadnje je največja *antifa* šola svoja vrata zaprla šele novembra 1950 (Smith, 1996, 190). To kaže ne samo na mnogo večje število ujetnikov, ki je to šolo lahko obiskovalo, temveč tudi na velik pomen, ki so ga sovjetske oblasti temu pripisovale. Po koncu vojne in z zmago nad nacizmom je namreč prevzgoja postala pomembno sredstvo v kontekstu hladne vojne, kar je vplivalo tudi na učni program v šolah. Specifika *antifa* šol je bila tudi ta, da je bilo šolanje namenjeno vsem, torej tudi pripadnikom drugih narodnosti (Smith, 1996, 111).²

Nesporno je, da so ujetnike z *antifa* šolanjem pripravljali na njihovo politično vlogo in pomen v družbeni rekonstrukciji nove Nemčije. Kljub temu, da so mnenja o uspehu prevzgoje še vedno deljena, ostaja prepričanje, da so sovjetske oblasti dosegle največji uspeh v primerjavi z ostalima zaveznicama. Tako kot že z načrtno indoktrinacijo v predvojnem obdobju, je bil tudi zdaj (v času vojne) cilj prevzgoje vojnih ujetnikov širitev sovjetskega vplivnega območja. Zato so partijske oblasti že v zadnjih mesecih vojne, pred majem 1945, v Nemčijo pod vodstvom Ulbrichta poslale manjšo skupino, katere člani so bili tudi vojni ujetniki. Naloga skupine je bila, da ponovno vzpostavi delovanje nemške komunistične partije. Smith meni, da je bil uspeh te skupine izrednega pomena za nadaljnji razvoj dogodkov v vzhodni Nemčiji in ključen pri vzpostavitvi tamkajšnjega komunističnega

2 Npr. italijanskim ujetnikom, katere so ameriške oblasti sprva sicer nameravale vključiti v svoj projekt, a to od jeseni 1943, ko je italijanska vlada (na jugu države) prestopila na stran zaveznic, ni bilo več aktualno. Tudi o prevzgoji italijanskih vojnih ujetnikov v Sovjetski zvezi imamo zelo malo zgodovinopisnih del, glej npr. Giusti, 2005 ali Rossi, 2010.

povojnega režima. Brez pomoči prevzgojenih ujetnikov, meni, bi bil uspeh gotovo manjši (Smith, 1996, 180).

Po nekaterih raziskavah naj bi se, poleg masovnega političnega dela, ki je bilo organizirano za vse ujetnike v Sovjetski zvezi, prevzgoje v *antifa* centrih udeležilo približno 48.000 nemških ujetnikov (2,5 % vseh, ki so bili repatriirani) (Hilger, 2005, 70). Po drugih izračunih pa naj bi jih bilo samo v povojnem obdobju najmanj 85.000, kar znaša nekaj več kot 4 % repatriiranih (Smith, 1996, 193). Velike razlike so posledica predvsem tega, da Sovjetska zveza od začetka prevzgojnih programov ni vodila natančne evidence.

»POSEBNI PROJEKTI« V ZDA

Zahodni zaveznici (Velika Britanija in ZDA) sta se ob novicah, da je Sovjetska Zveza pričela z načrtno prevzgojo vojnih ujetnikov, zavedali, da to že nakazuje na njene povojne načrte (Smith, 1996, 12). Vendar sta se sami soočali s številnimi dilemami in pomisleki glede uvedbe tovrstnega programa tudi v svojih taboriščih za vojne ujetnike. Vojne oblasti v ZDA so bile skeptične iz strahu, da bi nemške oblasti tovrstne posege razumele kot kršenje Ženevske konvencije,³ kar bi lahko poslabšalo položaj ameriških vojnih ujetnikov (Smith, 1996, 19). Poleg tega je dvome povzročal tudi finančni zalogaj, ki bi bil potreben za zagon programa, pomanjkanje primerne osebja, predvsem pa tudi prepričanje nekaterih, da je večina preprostih rekrutov »intelektualno neprimernih za tak program« (Reiss, 2005, 92). Po drugi strani pa naj bi ameriške oblasti skrbelo, da bodo ne-prevzgojeni nacistični ujetniki po povratku v domovino spodkopali trud ameriških oblasti pri širjenju demokratičnih idej (Tuttle, 1997, 121). Nazadnje so zaradi naraščajočega pritiska javnosti vojaške oblasti leta 1944 prižgale zeleno luč programu, ki so ga poimenovali *Special Projects*. Pričetek prevzgoje je med drugim podprla tudi ameriška prva dama, Eleanor Roosevelt. Ta je ob seznanitvi z razmerami v taboriščih, kjer je vladal nacistični teror nekaterih ujetnikov, na pogovor poklicala uradnika iz vojaške pisarne za upravo z vojnimi ujetniki majorja Maxwella McKnighta. Obenem je pritislila na svojega moža, ameriškega predsednika Franklina D. Roosevelta in tako tudi sama predlagala prevzgojo vojnih ujetnikov (Bailey, 2008, 52–53). Da bi se izognili morebitnim povračilnim ukrepom s strani nemških oblasti, je program ostal tajen vse do konca vojne. ZDA so ga skrbno skrivale tudi pred svojimi najožjimi zavezniki, Britanci. S prevzgojo so ameriške oblasti zaključile že aprila 1946, ko so bili repatriirani tudi zadnji ujetniki. Zadnje šolanje je potekalo na evropskih tleh, v kraju Querqueville v Franciji (Smith, 1996, 48).

Kljub temu, da je bila večina kadra, ki se je ukvarjal s prevzgojo vojnih ujetnikov, v ZDA in Veliki Britaniji bolj izobraženega od tistega v Sovjetski zvezi (zadolžili so predvsem profesorje in pedagoge),⁴ je največjo oviro zanje predstavljalo predvsem nezna-

3 *Konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki* iz leta 1929 sicer prevzgoje ujetnikov ni prepovedovala, vendar je niti ni posebej izpostavljala. V 17. členu je sicer velela spodbujati organizacijo intelektualnih in športnih dejavnosti, ne pa tudi vzgojno-izobraževalnih (kar je bilo kasneje izpostavljeno v dopoljnjeni konvenciji iz leta 1949). Sovjetska zveza tovrstnih zadržkov ni imela, ker ni bila podpisnica konvencije.

4 O načinu izbiranja kadra v ZDA, poteku izobraževanja ter kasneje poteku prevzgoje zanimivo pripoveduje John Fahey, ki je bil izbran za prevzgojo nemških vojnih ujetnikov v ZDA (Fahey, 1992/1993).

nje nemškega jezika (Smith, 1996, 30–31). Ker tudi večina nemških ujetnikov ni imela predznanja angleškega jezika, je to povzročalo težave pri razumevanju podanih vsebin. Zato sta tako ZDA kot Velika Britanija v učne načrte vključili tudi tečaj angleškega jezika (Smith, 1996, 45). V ZDA je urnik poleg tega predvideval še predavanja o ameriški in nemški zgodovini ter vojaški upravi (Smith, 1996, 86), kar je od vsega začetka nakazovalo na povojne načrte z ujetniki.

Odgovorni so program zasnovali tako, da bi bili prevzgojeni ujetniki ob vrnitvi v Nemčijo lahko uporabljeni v vojaški upravi ameriške cone. Kljub temu, da so tudi uradniki, ob pripravah na vojaško upravo v Nemčiji, videli zaposlovanje prevzgojenih ujetnikov kot smiselno posledico programa *Special Projects*, se to ni uresničilo. Guverner ameriške cone, general Lucius Dubignon Clay, je takoj izrazil svoje nestrinjanje z zaposlitvijo ujetnikov iz prevzgojnih programov, saj bi po njegovem mnenju to ustvarilo vtis kolaboracije, kar bi izničilo njihov družbeni vpliv (Reiss, 2005, 96). Zgleda, da je do nesoglasij prišlo predvsem v odnosu med ameriški zunanjimi (*State Department*) in vojnimi (*War Department*) oblastmi. Ključno sporno vprašanje naj bi bilo, katero od dveh je v ameriški okupacijski coni odgovorno za civilne zadeve. Ne glede na željo in večkratne posege zunanjega ministrstva, da bi se prevzgojene ujetnike vključilo v delo vojaške uprave, je to guverner Clay vztrajno odklanjal. V resnici pa tudi ni nikdar izdal posebnega dekreta, ki bi njihovo zaposlovanje prepovedoval. »Prevzgojeni« so tako ob iskanju zaposlitve morali skozi enake poizvedovalne postopke in izpraševanja, kot civilno prebivalstvo (Smith, 1996, 147–149).

Zgodovinopisje do danes še ni natančno odgovorilo na vprašanje, koliko nemških vojni ujetnikov je bilo deležno prevzgoje v ameriških taboriščih. Teh naj bi bilo nekje med 23.000 (Bailey, 2008, 59) in 39.000 (Smith, 1996, 49), kar znaša med 6 in 10 % od približno 370.000 nemških ujetnikov (Krammer, 1976, 68), ki so svoje ujetništvo preživljali v taboriščih po ZDA.

»POSEBNO ŠOLSKO SREDIŠČE« V VELIKI BRITANIJ

Zaradi relativno majhnega števila vojni ujetnikov do zadnjega leta vojne, so v Veliki Britaniji program pričeli oblikovati šele leta 1944. Velika Britanija je namreč večino vojni ujetnikov sprejela šele po sporazumu o razdelitvi ujetnikov z ZDA. »Posebno šolsko središče«, kot so mu rekli, je svoja vrata zato odprlo šele po koncu vojne, in sicer januarja 1946 v taborišču Wilton Park (po katerem je bil program tudi poimenovan) (Smith, 1996, 25–26). Wilton Park je nato po dveh letih in pol svoja vrata zaprl junija 1948 (Smith, 1996, 50). Podobno kot v šolah ostalih zaveznic, so tu ujetniki sledili predavanjem o nemški in britanski zgodovini. Zaradi pomanjkanja nemško govorečega kadra, so bili organizirani tudi tečaji angleškega jezika. Pričetek šolanja šele po koncu vojne je omogočal tudi aktualne razprave o povojnih mednarodnih odnosih in dogodkih (med drugim npr. tudi o Nürnberških procesih). Številni gostujoči predavatelji so ure popestrili z nepolitičnimi razpravami o britanski literaturi in poeziji ter o vsakdanjem življenju v Veliki Britaniji. Velik poudarek so dajali diskusiji in neposrednim stikom s civilnim prebivalstvom, kar naj bi omogočalo »resnični« vpogled v življenje v »demokratični družbi« (Smith, 1996,

136). Pri tem so oblasti poudarjale, da njihov cilj ni vzgojiti kadre, ki bi jih uporabili v britanski administraciji v Nemčiji (Smith, 1996, 70). Osrednji namen je bil, da bi vojne ujetnike izobrazili ter jim nepristransko predstavili razvoj dogodkov v Nemčiji v zadnjih 80 letih (Smith, 1996, 25). Kljub temu, da ob repatriaciji teh res niso načrtno vpeljali v politično propagando, pa je Arthur L. Smith prepričan, da so določen politični vpliv zagotovo imeli (Smith, 1996, 170).

V Wilton Parku so prevzgojili približno 4.500 ujetnikov (Smith, 1996, 50), kar pomeni, da se je šolanja udeležilo približno 1 % vseh nemških vojnih ujetnikov v Veliki Britaniji (Smith, 1996, 137).

JUGOSLOVANSKA »PREVZGOJA V DEMOKRATSKEM DUHU«

Osvobajanje jugoslovanskega ozemlja izpod nemške okupacije in s tem pričetek vojne ujetništva za zajete pripadnike sovražnih armad, sta časovno sovpadala z načrti Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) o prevzemu oblasti. Od poletja 1944 dalje je bila namreč temeljna naloga KPJ ustanavljanje novih organov oblasti in krepitev starih, spodbujanje dela množičnih organizacij ter seveda propaganda. Partija je pri tem imela največ težav na tistih območjih, kjer je partizansko gibanje obstajalo že pred letom 1944 in je nastalo iz tamkajšnjih političnih potreb (predvsem na Hrvaškem in Slovenskem). Starega in preverjenega partijskega kadra je primanjkovalo (kot posledica vojnih izgub), mladi pa so imeli zelo malo politične in teoretične izobrazbe, saj so bili v partijo večinoma sprejeti po vojaških zaslugah. Zato je Centralni komite (CK) KPJ veliko pozornosti posvečal vzgoji in izgradnji novih političnih kadrov, ki so se izobraževali na posebnih partijskih kurzih (Vodušek Starič, 1992, 54–58).

Iz dosedanjih raziskav je razvidno, da so jugoslovanske (in slovenske) oblasti prevzgoji, po vzoru sovjetskih metod, posvečale veliko pozornosti. Kot sredstvo prevzgoje so uporabljali tri vrste dela; fizično, učno-vzgojno in kulturno-prosvetno delo (Mikola, 2006, 11). Šele proti koncu vojne se je začel urejati tudi status vojnih ujetnikov. Generalštab (GŠ) jugoslovanske armade (JA) je 15. aprila 1945, na podlagi 77. člena *Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki*,⁵ izdal ukaz o formiranju Odseka za vojne ujetnike, ki naj bi spadal pod nadzor Ministrstva za narodno obrambo (MNO). Odsek je s tem postal uradni obveščevalni biro za vojne ujetnike JA in je bil pristojen za:

- vodenje natančne evidence vojnih ujetnikov in posredovanje podatkov pristojnim službam,
- skrb in nadzor nad taborišči vojnih ujetnikov,
- nadzor in sprejemanje potrebnih ukrepov za dosledno upoštevanje odredb *Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki*.⁶

Tako je bil šele v zadnjem mesecu vojne oblikovan odsek, ki je obravnaval vprašanja povezana z vojnimi ujetniki. Očitno je bila to tudi posledica tega, da Jugoslavija do

5 77. člen konvencije veleva, da mora vsaka država, ki zadržuje vojake sovražnih armad, ustanoviti uradni biro za zbiranje in posredovanje informacij o vojnih ujetnikih.

6 AJ-642, škatla (šk.) 10, arhivska enota (a.e.) 31, Ukaz o formiranju Odseka za vojne ujetnike, 15. 4. 1945.

zadnjih mesecev vojne pravzaprav sploh ni imela vojnih ujetnikov. Iz tega sklepamo, da načrta ali vsaj centralno organizirana prevzgoja pred tem ni potekala.

Da je bila prevzgoja pomembno sredstvo pri vzpostavljanju in ohranjanju novih oblasti nam nakazuje načrt zakona o upravljanju s taborišči in zavodi z dne 12. julija 1945. Načrt je pripravilo Ministrstvo za notranje zadeve (MNZ), s pomočjo MNO, Ministrstva za pravosodje (MP) in Javnega tožilstva ter ga naslovilo v presojo Ministrstvu za konstituanto (MK).⁷ V spremnem dopisu je navedeno, da je odnos novih oblasti usmerjen v prevzgojo obsojencev. Namen tega je, da bi se ti po preteku kazni vrnili kot »popravljeni, novi, narodu in državi koristni ljudje«. Zato je MNZ na MNO, MP in Javno tožilstvo naslovilo predlog o povezovanju administracije in nadzora nad taborišči in zavodi pod enotno vodstvo MNZ. Menili so namreč, da bi bil tak nadzor bolj uspešen in učinkovit, ter bi se tako kader za upravo, varnost in prevzgojo usposabljal bolj popolno in hitreje.⁸ Čeprav gre za načrt, ki se neposredno ne nanaša na prevzgojo vojnih ujetnikov, je po svoje pomemben za razumevanje jugoslovanskega odnosa do prevzgoje. V odgovoru z dne 14. julija 1945 je MK izrazilo mnenje, da začasno, do dokončne organizacije državne uprave, MNZ lahko vrši upravo nad kazenskimi zavodi, poboljševalnimi zavodi in preiskovalnimi pripori.⁹ Ker je dostopen le del gradiva in korespondence glede tega vprašanja, imamo na razpolago mnenje Odseka za izgradnjo narodne oblasti iz 20. avgusta 1945. Iz pisma, naslovljenega na Predsedstvo ministrskega sveta, je razvidno, da naj bi se delokrog nadzora MNZ razširil tudi na zavode za prisilno delo. Pri tem je načelnik odseka izrazil prepričanje, da je potrebno ohraniti vpliv narodnega sodstva pri izvrševanju kazni, ne samo zaradi njegovega ugleda, temveč predvsem zaradi zagotovitve pravnega izvrševanja kazni in predvsem vzgoje kaznjencev. Zato so predlagali, da bi bili predstavniki sodišč vpeti v upravo kazenskih zavodov, bodisi kot člani uprave ali kot člani svetovalnih organov. Svoje pripombe so nazadnje zaključili z mnenjem, da bi splošni nadzor nad upravo in organizacijo zavodov za izvrševanje kazni vršilo MNZ, neposredno vodstvo in organizacija pa bi bili v pristojnosti MNZ bodočih republiških oblasti.¹⁰

Očitno je, da je bil prevzem nadzora in pristojnosti nad kazenskimi zavodi s strani MNZ v interesu vseh pomembnejših državnih organov. Pri tem nas seveda zanima, koliko so se ti ukvarjali z vprašanjem prevzgoje vojnih ujetnikov. Kljub pomanjkanju literature glede vojnega ujetništva v Jugoslaviji, je iz nekaterih del, ki so preučevala podobna področja, razvidno, da so jugoslovanske oblasti menile, da so vojni ujetniki dolžni sodelovati pri obnovi države, ki naj bi jo v času vojne porušili (npr. Troha, 2012, 286). Zato je bila večina vojnih ujetnikov angažirana pri povojni obnovi Jugoslavije (gradnja Novega Beograda, delo nemških in italijanskih vojnih ujetnikov pri čiščenju ruševin viadukta v Borovnici

7 MK je bilo osnovano marca 1945 pod vodstvom ministra Edvarda Kardelja. Temeljna naloga tega ministrstva je bila priprava potrebnih aktov za izbor in konstituiranje Ustavodajne skupščine ter oblikovanje načrta prve ustave nove jugoslovanske države.

8 AJ-3, šk. 2, a.e. 577/45, Načrt zakona o upravljanju s taborišči in zavodi, 12. 7. 1945.

9 AJ-3, šk. 2, a.e. 577/45, Odgovor Ministrstva za konstituanto na načrt zakona o upravljanju s taborišči in zavodi, 14. 7. 1945.

10 AJ-3, šk. 2, a.e. 577/45, Pripombe Odseka za izgradnjo narodne oblasti glede vprašanja organizacije in načrtov kazenskih zavodov in zavodov za prisilno delo, 20. 8. 1945.

Obnova naših železnic, Primorski dnevnik, 24. 6. 1945, 2.

ipd. – npr. PD, 24. 6. 1945, 2: Obnova naših železnic). Tudi iz tega razloga je večina vojnih ujetnikov Jugoslavijo zapustila šele po več letih. Z intenzivnimi pripravami na splošno repatriacijo vojnih ujetnikov je Jugoslavija pričela šele po treh letih, avgusta 1948. Najbrž ni naključje, da se je to zgodilo le mesec dni po izključitvi Jugoslavije iz Informbiroja. Glede na diplomatske spretnosti takratnega jugoslovanskega predsednika, Josipa Broza – Tita, je mogoče sklepati, da je bila tudi repatriacija vojnih ujetnikov ena izmed propagandnih potez, da bi se prikupil zahodnemu javnemu mnenju. Repatriacija je nato potekala od 1. novembra 1948 do 18. januarja 1949. Navodilo, ki ga je MNZ izdalo ob pripravah, nam poleg splošnih pojasnil glede poteka repatriacije ter postopanja z ujetniki jasno razkriva, da je tudi v Jugoslaviji potekala prevzgoja vojnih ujetnikov. Ob tej priliki so bila namreč komandam taborišč dana izrecna navodila, med drugim tudi priprava seznamov ujetnikov z vsemi karakteristikami. Posebej je bilo izpostavljeno, da morajo za vsakega posameznika navesti, kako je sodeloval v izobraževalnem delu ter kako je »prevzgojen v demokratskem duhu« (popolnoma, zelo dobro, dobro, slabo ali je »nepopravljiv fašist«).¹¹

Ideološke vsebine prevzgoje so še najbolj razvidne iz številnih pisem in »zahval«, ki so jih vojni ujetniki zadnje dni ujetništva naslavljali na jugoslovanskega predsednika Tita. Večina teh je bilo napisanih s strani nemških in avstrijskih ujetnikov, nekaj pa tudi s strani italijanskih. Številčnost teh sporočil raziskovalca navdaja z nezaupanjem, zato bi bilo že samo ozadje nastajanja le-teh, ki jih je očitno podpisala večina ujetnikov, zanimivo za podrobnejšo obravnavo. Ni namreč povsem jasno, ali so sporočila res iskrena ali so delo enega izmed partijskih funkcionarjev.

Vsebinsko gledano je večina podobno strukturiranih, saj se ujetniki v prvi vrsti zahvaljujejo za humano postopanje z njimi in priznavajo, da so bili v zmoti in »ideološko zavedeni«, ker so v času vojne na jugoslovanskem ozemlju izvajali nasilno okupacijsko politiko. Nato svojo izkušnjo ujetništva označijo kot zelo pozitivno, saj naj bi jim dala nov pogled na svet ter jih »navdihnila s socialistično mislijo«. Ob povratku v domovino bodo zato »podpirali misel mednarodne solidarnosti« in storili vse, da vzpostavijo socializem po jugoslovanskem vzoru. Zahvalam so nazadnje priloženi tudi številni podpisi vojnih ujetnikov. Tako je približno 1200¹² italijanskih vojnih ujetnikov, ki so se 28. novembra 1946 vračali iz Splita, podpisalo sporočilo maršalu Titu, v katerem so izrazili svojo hvaležnost. Zagotovili so, da se bodo v prihodnje trudili vzpostaviti prijateljsko vez med Italijo in Jugoslavijo. Ob tej priliki so tudi izrazili nameru, da se bodo na podlagi izkušnje in vzgoje, ki so je bili deležni v Jugoslaviji, v domovini borili za vse cilje, za katere se borijo delavski razredi po svetu.¹³ Dne 30. novembra 1948 so se ujetniki, ki so se vračali v Nemčijo, zahvalili, ker se jugoslovanske oblasti niso maščevale nad njimi, saj so kot »vojaki nemške vojske prispevali k uničenju Jugoslavije«. Ob povratku v domovino naj bi se, po prevzgoji, zavedali, da se »domači in tuji monopolisti v zahodnem delu Nemčije trudijo, da bi se ta del Nemčije ponovno znašel na pragu oboroženega spopada

11 ARS-1931, tehnična enota (t.e.) 1459, a.e. 26, mapa (m.) 4, Priprave za splošno repatriacijo vojnih ujetnikov, 28. 8. 1948.

12 Natančnega števila v dokumentu ni, gre za okviren izračun avtorice po preštevanju podpisov.

13 AJ-836, š.k. 1-5/2, Sporočilo italijanskih ujetnikov ob repatriaciji maršalu Titu, 28. 11. 1946.

s *Sovjetsko zvezo in narodnimi demokracijami*«. Ker, kot pravijo, so bili v Jugoslaviji poučeni, da taka politika ne služi interesom naroda, bodo zato vložili ves trud, da bosta zahod in vzhod ponovno združena v »izgradnji Nemčije delavskega naroda, miru in socializma«. ¹⁴ Dne 18. decembra 1948 so nemški in avstrijski ujetniki jugoslovanskemu predsedniku poslali sporočilo, v katerem navajajo, da so prišli v Titovo zemljo kot nemški vojaki »zaslepljeni s fašistično ideologijo, nahujskani z lažmi nacistične propagande« in so zato bili »vršilci imperialističnih ciljev nemških industrijskih baronov in s tem orodje uničenja«. »Kot drugi ljudje« so se poslavljali od Jugoslavije, ki so jo imenovali »država maršala Tita, država socializma, ki se razvija«. Vojno ujetništvo, kot so trdili, je bil zanje »čas učenja«. ¹⁵

Očitno je, da so ujetniki v času ujetništva sledili predavanjem z marksistično-leninističnimi ideološkimi vsebinami. Hkrati pa je prevzgoja potekala skladno z duhom hladne vojne, saj je ideološki in politični razkol med zahodom in vzhodom v sporočilih jasno izražen. V nekaterih pa sta prevzgojno delo in politična dejavnost tudi neposredno navedeni. Tako so nemški vojni ujetniki, ki so Beograd zapuščali 6. decembra 1948, izrazili svojo hvaležnost, ker jim je bilo omogočeno, da se »politično izobražujejo in vršijo bogato kulturno dejavnost, zaradi česar so postali drugi ljudje«. ¹⁶ Tisti nemški ujetniki, ki so iz Beograda odhajali 30. decembra 1948, pa so sporočili, da je »politično-izobraževalno delo, ki jim je bilo omogočeno, [...] iz njih ustvarilo ljudi, ki politično mislijo«. Poleg tega so bili ob odhodu prepričani, da je bilo vojno ujetništvo zanje »čas osvoboditve«, v katerem so zavrnili »umsko in telesno uniformnost« in se v domovino vračajo s sposobnostjo »političnega razmišljanja«. ¹⁷ Skupina nemških vojnih ujetnikov, ki je Jugoslavijo zapuščala 18. januarja 1949, je izrazila prepričanje, da ob odhodu komajda lahko govorijo o vojnem ujetništvu. V času ujetništva so namreč, kot pravijo, igrali šah, imeli svoje roketne in nogometne ekipe, potovali in imeli svoja prvenstva, prav tako pa so imeli svoje glasbene in gledališke skupine, ki so gostovale po taboriščih po vsej državi. Posebno so se zahvaljevali za omogočeno jim »ideološko prevzgojo«, saj naj bi se mnogi v Nemčijo vračali kot »zreli in izobraženi ljudje«. ¹⁸

Ne glede na to, ali je besedilo spisal eden izmed partijskih funkcionarjev (ki je imel navodila o tem, kaj mora v sporočilu pisati) ali so to storili ujetniki sami, je jasno, da je politična prevzgoja vojnih ujetnikov v Jugoslaviji potekala po omenjenih ideoloških smernicah. Na podlagi znanih dejstev o vojnem ujetništvu v Jugoslaviji in omenjenih številnih sporočil ugotavljamo, da je delo z ujetniki potekalo podobno kot z obsojenci. To je preko fizičnega dela (pomoč pri obnovi in izgradnji države), kulturno-prosvetne dejavnosti (glasbene, gledališke, športne idr.) ter učno-vzgojnih oziroma političnih ur, kjer so bili poučeni o socializmu po jugoslovanskem in sovjetskem vzoru. V večini sporočil je tudi navedeno, da bodo ujetniki svoje izkušnje in novo politično zavest prenesli in promovirali

14 AJ-836, šk. 1-5/2, Sporočilo maršalu Titu 30. 11. 1948.

15 AJ-836, šk. 1-5/2, Sporočilo maršalu Titu 18. 12. 1948.

16 AJ-836, šk. 1-5/2, Sporočilo maršalu Titu 6. 12. 1948.

17 AJ-836, šk. 1-5/2, Sporočilo maršalu Titu 30. 12. 1948.

18 AJ-836, šk. 1-5/2, Sporočilo maršalu Titu 18. 1. 1949.

v domovini. S tem naj bi prispevali k izgradnji novega socialističnega in »demokratskega« režima v matični državi ter k prijateljskim vezem z Jugoslavijo.

Jugoslavija torej ni bila izjema v takratnem evropskem kontekstu in je tako kot ostale države zaveznice (ZDA, Velika Britanija in Sovjetska zveza) stremela k prevzgoji nemških in avstrijskih vojni ujetnikov, prav tako pa tudi italijanskih. V odnosu do prevzgoje je brez dvoma sledila vzoru Sovjetske zveze, ki je vojne ujetnike poučevala o socialistični misli in jih hkrati skušala odvrniti od kapitalistične nevarnosti, ki jim preti iz Zahoda. To je razvidno iz številnih sporočil, kjer je razkol z Zahodom tudi neposredno naveden in zato domnevamo, da so bile politične ure usmerjene tudi v preprečevanje širjenja teh vplivov med ujetniki ob povratku v domovino. Kljub podobni vsebinski zasnovi prevzgoje, ki je v Sovjetski zvezi in Jugoslaviji temeljila na marksistično-leninističnih načelih, sta se procesa med seboj razlikovala. Nesporno je, da je bila prevzgoja v Jugoslaviji veliko slabše organizirana, saj vse do konca druge svetovne vojne sploh ni obstajala. Slednje je seveda povezano s tem, da se je komunistična oblast v Jugoslaviji pričela vzpenjati šele tekom vojne. Poleg tega pa Jugoslavija praktično do konca vojne sploh ni imela vojni ujetnikov. Veliko težav je jugoslovanski oblasti povzročala tudi kadrovska politika, saj je šolanje kadrov, za razliko od tistih v Sovjetski zvezi, primanjkovalo. Čeprav je bilo že iz predvojnega obdobja eno temeljnih vodil sovjetske politike širjenje svojega vplivnega območja, za Jugoslavijo to težko trdim. Ker je Jugoslavija do pomladi 1948 zvesto posnemala sovjetski sistem in je bila večina vojni ujetnikov nato repatriiranih do konca leta 1948, je bila ideološka kontaminacija vojni ujetnikov najverjetneje predvsem v funkciji širjenja komunističnih nazorov, ne pa tudi svojega vplivnega območja. Ne nazadnje se je jugoslovansko vodstvo v prvih treh letih po vojni soočalo tako s številnimi notranjimi konflikti in napetostmi, kot tudi s svojo nejasno mednarodno vlogo. Nesmiselno bi bilo širiti svoje »vplivno območje«, ko pravzaprav partijsko vodstvo ni imelo popolnega nadzora niti znotraj svojih meja. So pa številna sporočila o vzornem ravnanju z vojnimi ujetniki gotovo prispevala k večji naklonjenosti mednarodne javnosti Jugoslaviji. Nekatera izmed teh so namreč bila tudi posredovana medijem, o čemer nam pričajo pripisi ob straneh »za štampu«. Nesporno je, da je Jugoslavija po sporu s Sovjetsko zvezo mednarodno podporo zelo potrebovala. Gotovo je bil tudi to eden izmed številnih poskusov, da bi jo pridobila.

SKLEP

Prevzgoja vojni ujetnikov je bila v času druge svetovne vojne novost, kot je bila novost izrazita ideološka narava vojne. Zato tudi ni imela zgodovinskih precedensov. Nanjo udeležene države niso bile povsem pripravljene (z izjemo Sovjetske zveze), prav tako pa je ni posebej omenjala niti *Konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki*. Dvomi nekaterih držav, da bi uvedle prevzgojne programe med vojnimi ujetniki, so izhajali iz prepričanj, da bo tovrstno ravnanje izzvalo povračilne ukrepe (predvsem s strani nemških oblasti). Kljub temu pa je bilo že tekom vojne jasno, da je denacifikacija nujno potrebna.

V prispevku smo predstavili potek in načine prevzgoje po posameznih državah ter kratko orisali načrte, ki so jih te imele z vojnimi ujetniki ob njihovem bodočem povratku

v domovino. Ugotavljamo, da so bili programi Sovjetske zveze, ZDA in Velike Britanije osnovani na dveh ključnih smernicah. Po eni strani je bil namen predvsem denacifikacija ter opustitev starih idejnih in političnih prepričanj (dekontaminacija), po drugi strani pa aktiviranje posameznikov v sprejemanje nove politične misli (kontaminacija). Pomen, ki so ga države pripisovale obema procesoma, pa je bil zelo različen. Med seboj sta se razlikovala tudi britanska in ameriška procesa, pa čeprav je bilo za obe zaveznici značilno poudarjanje demokratične vzgoje. V resnici sta sicer tesni »sodelavki« v boju proti nacizmu, v svojih načrtih o prevzgoji in predvsem vključitvi nemških ujetnikov v povojno življenje v Nemčiji, stremeli k različnim ciljem. Tako so britanske oblasti poudarjale predvsem dekontaminacijo nemških ujetnikov nacistične ideologije, a vendar ne moremo trditi, da ta proces že sam po sebi ni vključeval elementov kontaminacije z demokratičnimi idejami. ZDA so bile v svojih prepričanjih nekje vmes med Britanci in Sovjetsko zvezo, saj so ob načrti dekontaminaciji že od vsega začetka ciljale tudi na širitev demokratičnih idej in svojega vpliva v povojni Nemčiji. Cilj sovjetskih oblasti pa je bil predvsem politična ekspanzija, kar je pomenilo, da je bila dekontaminacija nacističnih ideoloških nazorov predvsem v funkciji kontaminacije z novo ideologijo in širitve komunizma. Očitno je, da je bila specifična njenega *antifa* šolanja ravno v tem, da je bila to le ena izmed oblik ideološke indoktrinacije, ki je bila temeljno sredstvo širitve ideologije in utrjevanju političnega sistema že v predvojni Sovjetski zvezi.

V prispevku smo pokazali, da je bila prevzgoja aktualna tudi v jugoslovanskih taboriščih za vojne ujetnike. Ugotavljamo, da se je prevzgojni sistem v Jugoslaviji najbolj približal tistemu v Sovjetski zvezi, kar je razumljivo, saj je ta bila tudi njena najtesnejša zaveznica in vzornica. Kljub temu pa so bile razlike med njima očitne, saj je v Jugoslaviji prevzgoja postala aktualna šele po vojni, medtem ko so se je v Sovjetski zvezi posluževali že od začetka vojne. Posledično je bil jugoslovanski sistem, v primerjavi s preverjenim in na izkušnjah slonečem sovjetskem sistemu, mnogo slabše organiziran. Prav tako Jugoslavija ni stremela k teritorialni ekspanziji, kar je bilo v takratni notranje in zunanjepolitični situaciji tudi nesmiselno. V tem oziru se je Jugoslavija tudi najbolj razlikovala od ostalih treh zaveznic, čeprav je bila želja po dekontaminaciji in s tem denacifikaciji (defašizaciji) skupna vsem. To je razumljivo, saj Jugoslavija ni igrala nobene vloge v povojni izgradnji nemških oblasti. Je pa zato skušala širiti komunistične nazore med ujetniki in tako pomagati Sovjetski zvezi pri načrtu širitve ideologije in političnega sistema v zahodno Evropo. Tudi s svojimi ambicijami v prevzgoji se je Jugoslavija v prvih povojnih letih torej izkazala kot njena zvesta sopotnica.

Kljub razhodu s Sovjetsko zvezo leta 1948 to ni imelo več večjega vpliva na prevzgojo vojnih ujetnikov v Jugoslaviji. Prvič zato, ker so ti bili kmalu po sporu med Titom in Stalinom repatriirani, pa tudi za to, ker se je spor dogodil tako iznenada, da sprememba ideološkega kurza ni bila mogoča. Partijski kadri so bili v svoji vzgoji pač preveč staliniščno indoktrinirani, da bi se to lahko čez noč spremenilo.

RE-EDUCATION OF GERMAN PRISONERS OF WAR DURING THE SECOND
WORLD WAR IN YUGOSLAVIA*Urška LAMPE*

Institut of Nova revija for Humanities, Gospodinjska ulica 8, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: urskalampe@gmail.com

SUMMARY

We usually place the emergence of ideological contamination into the first half of the 20th century when the carriers of Fascist, Nazi and communist ideologies tried to contaminate society in various ways. Their main objective was a mass adoption of values in order for the regimes to »create« a »new man«. It is therefore not a coincidence that a special feature of the Second World War was its ideological nature. Camps for prisoners of war were one of the most suitable areas for the re-education of hostile armies' members as they were already gathered in groups. In addition, prisoners of war represented a large group of people that could potentially have influenced the post-war social order and new power structures in their homelands. The Allies (USSR, USA, Great Britain) were primarily focused on the re-education of German prisoners of war. The first one to start with the re-education was the Soviet Union. The first anti-fascist school (antifa) was based on Marxist-Leninist doctrines and was opened already in May 1942. The Americans introduced the Special projects in 1944. Through hours of political lessons they tried to explain their democratic system to prisoners and thus offer them an alternative to the Nazi system in Germany. Due to a small number of prisoners of war, the British have not opened their re-education school (Wilton park) until January 1946. There, too, as in USA, they tried to educate their prisoners in the spirit of democracy. The Yugoslav authorities had their programmes for the re-education of prisoners of war as well, mostly following the USSR example. But the USSR was much more successful as their re-education systems had already been established for a longer period of time. In Yugoslavia, however, the re-education as a means of propagating communist ideologies did not emerge until the end of the Second World War. For the Allies, the re-education therefore represented an attempt to change the convictions of the prisoners of war and at the same time a desire that the re-educated prisoners could later have influenced the political (ideological) systems in their homelands. Through the ideological decontamination of prisoners of war they tried to contaminate them and therefore the societies in their countries with a new ideological context. At the same time, they hoped to spread their area of influence which was especially true for the USSR.

Key words: re-education, prisoners of war, ideology, ideological contamination, ideological decontamination, Second World War, Yugoslavia, Soviet Union, Great Britain, USA

VIRI IN LITERATURA

- AJ-3** – Jugoslavije, Beograd (AJ), Ministarstvo za konstituantu 1945-1946 (fond 3).
- AJ-642** – AJ, Ministarstvo socijalne politike DFJ (FNRJ) 1945-1946 (fond 642).
- AJ-836** – AJ, Kancelarija maršala Jugoslavije, spoljnopolitička vprašanja (fond 836).
- ARS-1931** – Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije (fond 1931).
- PD** – Primorski dnevnik. Trst, 1945-.
- Bajc, G. (2012):** Aretacije, internacije in deportacije po prvi in drugi svetovni vojni na območju Julijske krajine: oris problematike in poskus primerjave. *Acta Histriae*, 20, 3, Koper, 389–416.
- Bailey, R. H. (2008):** Lessons in Democracy. The Secret and Controversial Attempt to Teach German POWs about Freedom while They were Still in Captivity. *World War II*, 23, 3, 52–59.
- Biess, F. (1999):** »Pioneers of a New Germany«: Returning POWs from the Soviet Union and the Making of East German Citizens, 1945–1950. *Central European History*, 32, 2, 143–180.
- Fahey, J. (1992/1993):** Reminiscence: John Fahey on »Reeducating« German Prisoners during World War II. *Oregon Historical Quarterly*, 93, 4, 368–393.
- Faulk, H. (1977):** Group captives. The Re-education of German Prisoners of War in Britain, 1945–1948. London, Chatto and Windus.
- Giusti, M. T. (2005):** Anti-fascist Propaganda among Italian Prisoners of War in the USSR, 1941–6. V: Moore, B., Hatley-Broad, B. (ur.): *Prisoners of War, Prisoners of Peace. Captivity, Homecoming and Memory in World War II*. Oxford, Berg, 77–89.
- Hilger, A. (2005):** Re-educating the German Prisoners of War: Aims, Methods, Results and Memory in East and West Germany. V: Moore, B., Hatley-Broad, B. (ur.): *Prisoners of War, Prisoners of Peace. Captivity, Homecoming and Memory in World War II*. Oxford, Berg, 61–75.
- Krammer, A. (1976):** German Prisoners of War in the United States. *Military Affairs*, 40, 2, 68–73.
- Lagrou, P. (2005):** Overview. V: Moore, B., Hatley-Broad, B. (ur.): *Prisoners of War, Prisoners of Peace. Captivity, Homecoming and Memory in World War II*. Oxford, Berg, 3–10.
- Mikola, M. (2002):** Delo kot kazen. Izrekanje in izvrševanje kazni prisilnega, poboljševalnega in družbeno koristnega dela v Sloveniji v obdobju 1945-1951. Celje, Zgodovinski arhiv.
- Mikola, M. (ur.) (2006):** Dokumenti in pričevanja o povojnih delovnih taboriščih v Sloveniji. Ljubljana, Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije.
- Smith, A. L. (1996):** *The War for the German Mind. Re-educating Hitler's Soldiers*. Providence, Berghahn Books.
- Reiss, M. (2005):** The Nucleus of a New German Ideology? The Re-education of German Prisoners of War in the United States during World War II. V: Moore, B., Hatley-

- Broad, B. (ur.): *Prisoners of War, Prisoners of Peace. Captivity, Homecoming and Memory in World War II*. Oxford, Berg, 91–102.
- Robin, R. (1995):** *The Barbed-Wire College. Reeducating German POWs in the United States during World War II*. Princeton, Princeton University Press.
- Rossi, M. (2010):** *Militari ed emigranti politici italiani e sloveni provenienti dalla Venezia Giulia nel paese dei Sovieti aggredito (1941–1946)*. *Acta Histriae*, 18, 3, 713–730.
- Troha, N. (2000):** *Italijani v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji 1944–1947*. *Annales, Series historia et sociologia*, 10, 2, 325–340.
- Troha, N. (2012):** *Fojbe v slovenskih in italijanskih arhivih*. V: Pirjevec, J., Dukovski, D., Troha, N., Bajc, G., Franzinetti, G.: *Fojbe*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 253–296.
- Tuttle, W. M. Jr. (1997):** *»Professors into Propagandists«: German Pows and the Failure of Reeducation*. *Reviews in American History*, 25, 1, 121–126.
- Vance, J. (2006):** *Indoctrination*. V: Vance, J. (ur.): *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment*. New York, Grey House Publishing, 193–194.
- Vodušek Starič, J. (1992):** *Prevzem oblasti, 1944–1946*. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Zagovec, R. A. (2006):** *Reeducation*. V: Vance, J. (ur.): *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment*. New York, Grey House Publishing, 326–328.